

Кримінальна відповідальність та покарання в рішеннях Конституційного Суду України

Тези виступу до круглого столу, присвяч. 80-річчю з дня народж. проф. С. С. Яценка (23 грудня 2016 р.).
Юридичний вісник України. 2017. № 8 (1128). С. 12–13.

Кримінальна відповідальність є різновидом юридичної відповідальності, особливим елементом у механізмі кримінально-правового регулювання держави щодо особи, яка вчинила злочин, та однією з головних категорій кримінального права поряд із злочином та покаранням.

У практиці Конституційного Суду України мали місце справи, розгляд яких був безпосередньо пов'язаний із визначенням поняття кримінальної відповідальності та її відмежування від інших суміжних понять. На них і зупинимося.

Так, у Рішенні від 27 жовтня 1999 року № 7-рп Конституційний Суд України, зокрема, зазначив, що кримінальну відповідальність слід розглядати як «особливий правовий інститут, у межах якого здійснюється реагування держави на вчинений злочин. Кримінальна відповідальність передбачає офіційну оцінку відповідними державними органами поведінки особи як злочинної. Підставою кримінальної відповідальності є наявність у діяннях особи складу злочину, передбаченого кримінальним законом. Це форма реалізації державою правоохоронних норм, яка в кінцевому підсумку, як правило, полягає в застосуванні до особи, що вчинила злочин, конкретних кримінально-правових заходів примусового характеру через обвинувальний

вирок суду» (Рішення КСУ від 27 жовтня 1999 року № 9-рп у справі про депутатську недоторканність // Офіційний вісник України. – 1999. – № 44. – С. 71).

Конституційний Суд України також роз'яснив, що кримінальна відповідальність може мати не лише форму покарання, тому «сам факт порушення кримінальної справи щодо конкретної особи, затримання, взяття під варту, пред'явлення їй обвинувачення не можна визнати як кримінальну відповідальність. Особа не несе кримінальної відповідальності до тих пір, поки її не буде визнано судом винною у вчиненні злочину і вирок суду не набере законної сили» (Рішення КСУ від 27 жовтня 1999 року № 9-рп у справі про депутатську недоторканність // Офіційний вісник України. – 1999. – № 44. – С. 71).

Виходячи зі змісту положень статей 60, 61, 63, 68, 105, 129 Конституції України, суд також сформулював правову позицію, яка полягає в тому, що «терміни «притягнення до юридичної відповідальності» та «юридична відповідальність» розмежовуються. Притягнення до юридичної відповідальності передує юридичній відповідальності. Юридична відповідальність, у тому числі й кримінальна відповідальність, як і форми притягнення до юридичної відповідальності, визначаються та встановлюються законами» (Рішення КСУ від 27 жовтня 1999 року № 9-рп у справі про депутатську недоторканність // Офіційний вісник України. – 1999. – № 44. – С. 71).

Підстави кримінальної відповідальності

Отже, підставою кримінальної відповідальності є наявність у суспільно небезпечному діянні (злочині) особи складу злочину, визначеного в конкретній статті Особливої частини кодексу. Застосування ж конкретних норм кримінального закону вимагає встановлення відповідності (збігу) об'єктивних і суб'єктивних ознак злочинного діяння ознакам складу злочину, які описані в конкретній нормі закону (або однозначно випливають з її змісту).

Викладене кореспондується з правовою позицією Конституційного Суду України, який у Рішенні від 18 квітня 2012 року, зокрема, зазначив, що відповідно до частини першої статті 2 КК 2001 «підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого

цим кодексом. Згідно з частинами третьою, четвертою статті 3 цього кодексу злочинність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки цим кодексом, а застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією заборонено». Суд також наголосив, що у КК 2001 р. «встановлено вичерпні ознаки суб'єкта злочину – фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до цього кодексу може наставати кримінальна відповідальність (частина перша статті 18)» (*Рішення КСУ від 18 квітня 2012 року № 10-рп у справі щодо застосування кваліфікуючої ознаки «працівник правоохоронного органу» до працівника державної виконавчої служби // Вісник Конституційного Суду України. – 2012. – № 3. – с. 47*).

Етапи розвитку кримінального права

Процес формування та розвитку вітчизняного кримінального права після набуття Україною незалежності можна умовно поділити на два етапи:

– застосування положень чинного на той час Кримінального кодексу України 1960 року (*втратив чинність на підставі КК від 5 квітня 2001 року № 2341-III, далі – КК 1960 р.*) – з урахуванням припису пункту 1 розділу XV «Перехідні положення» Конституції України, за яким «закони та інші нормативні акти, прийняті до набуття чинності цією Конституцією, є чинними у частині, що не суперечать Конституції України» – та їх удосконалення шляхом внесення змін та доповнень;

– розробка та ухвалення нового Кримінального кодексу України, положення якого б відповідали виклику сучасності та загальновищезначим міжнародним стандартам.

Протягом 1996–2001 років Верховною Радою України було прийнято близько 30 законів про внесення змін до КК 1960 р., у тому числі й з урахуванням правових позицій Конституційного Суду України. Характерним прикладом цього є Рішення від 29 грудня 1999 року № 11-рп, в якому суд визнав неконституційними відповідні положення Загальної частини та санкцій статей Особливої частини КК 1960 р., які передбачали смертну кару як вид покарання. Згідно а приписом статті 152 Основного Закону України відповідні зазначені

положення цього кодексу втратили чинність із дня прийняття Судом цього рішення.

У подальшому КК 1960 р. втратив чинність у зв'язку з прийняттям Верховною Радою нового Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року (далі – КК 2001 р.) однак, окремі правовідносини, врегульовані відповідно до його положень, продовжували існувати, оскільки мали ультратемпоральний характер. За таких умов Конституційний Суд України прийняв до розгляду справи за конституційними зверненнями, в яких порушувалися відповідні питання, та, зокрема, роз'яснив, що положення КК 1960 р. зі змінами, внесеними Законом України «Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудоного кодексів України» від 22 лютого 2000 року, якими смертну кару як вид кримінального покарання було замінено довічним позбавленням волі, у взаємозв'язку з відповідними положеннями Конституції України, Закону України «Про Конституційний Суд України», КК 2001 треба розуміти як такі, що пом'якшують кримінальну відповідальність особи й мають зворотню дію в часі, тобто поширюються на осіб, які вчинили особливо тяжкі злочини, передбачені КК 1960 р., до набрання чинності Законом України від 22 лютого 2000 року, в тому числі на осіб, засуджених до смертної кари, вирокі щодо яких на час набрання ним чинності не було виконано (*Рішення КСУ від 26 січня 2011 року № 1-рп у справі про заміну смертної кари довічним позбавленням волі // Вісник Конституційного Суду України, 2011. – № 2. – с.7*).

Із прийняттям КК 2001 року процес удосконалення вітчизняного кримінального законодавства не зупинився. Про це свідчить і той факт, що протягом 15 років дії цього кодексу до нього було ухвалено понад 130 законів про внесення змін та доповнень, а окремі його положення потребували перевірки на предмет конституційності та надання офіційного тлумачення Конституційним Судом України.

Так, у Рішенні від 2 листопада 2004 року КСУ, визнав неконституційним положення частини першої статті 69 КК 2001 року в частині, яка унеможливує призначення особам, які вчинили злочини невеликої тяжкості, більш м'якого покарання ніж передбачено законом. Суд, зокрема, виходив з того, що встановлення законодавцем недиференційованого покарання та неможливість його зниження є «порушенням принципу справедливості покарання, його індивідуа-

лізації та домірності» (Рішення КСУ від 2 листопада 2004 року № 15-рп у справі про призначення судом більш м'якого покарання // *Офіційний вісник України*. – 2004. – № 45. – С. 2975, стор. 41).

Щодо спеціалізації кримінальних покарань

Помітною стає і тенденція до спеціалізації кримінальних покарань. Подібно до того, як збільшується число спеціальних складів і суб'єктів злочинів, так і в сфері покарань набувають поширення спеціальні види покарань, виникає потреба чіткого визначення зазначених суб'єктів. Так, у Рішенні від 18 квітня 2012 року № 10-рп, Конституційний Суд України, зокрема, роз'яснив, що, положення частини третьої статті 364 КК 2001 року, яким передбачено кримінальну відповідальність службової особи за зловживання владою або службовим становищем, а саме «дії, передбачені частиною першою або другою цієї статті, якщо вони вчинені працівником правоохоронного органу», слід розуміти так, що встановлена ним кваліфікуюча ознака складу злочину – працівник правоохоронного органу – не поширюється на працівника органу державної виконавчої служби (Рішення КСУ від 18 квітня 2012 року № 10-рп у справі щодо застосування кваліфікуючої ознаки «працівник правоохоронного органу» до працівника державної виконавчої служби // *Вісник Конституційного Суду України*. – 2012. – № 3. – С. 47).

Хоча очевидно, що певна еволюція кримінального права необхідна й закономірна, проте вона не повинна перетворюватися на поспішне й невиправдане змінення положень кримінального законодавства, а, головне, здійснюватися виключно у відповідності до конституційно визначеної процедури розгляду, ухвалення та набуття чинності відповідних законів.

Так, 15 січня 2009 року Верховна Рада України прийняла Закон «Про тимчасові слідчі комісії, спеціальну тимчасову слідчу комісію і тимчасові спеціальні комісії», згідно з яким вносилися деякі зміни до статей 384 і 385 КК 2001 року. З цього приводу Конституційний Суд України у Рішенні від 10 вересня 2009 року № 20-рп, зокрема, зазначив, що цей закон «був офіційно опублікований за датою його першого прийняття 15 січня 2009 року, а не повторного розгляду – 3 березня 2009 року, та без підпису Голови Верховної Ради України. Отже, відсутність під текстом закону, прийнятого за результатами

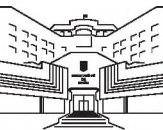

повторного розгляду, належної дати та підпису Голови Верховної Ради України є порушенням встановленої частиною четвертою статті 94 Основного Закону України процедури набрання ним чинності, що відповідно до частини першої статті 152 Конституції України є підставою для визнання його неконституційним повністю (*Рішення КСУ від 10 вересня 2009 року № 20-рп у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про тимчасові слідчі комісії, спеціальну тимчасову слідчу комісію і тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України» // Вісник Конституційного Суду України. – 2009. – № 6. – С. 6).*

Нові тенденції

Очевидною тенденцією, яка має безпосередній вплив на вирішення питання про наявність чи відсутність підстав кримінальної відповідальності, є значне розширення числа обставин, що виключають злочинність діяння. Якщо КК 1960 р. нараховував три таких обставини (необхідна оборона, затримання злочинця і крайня необхідність). Згідно правовою позицією КСУ з цього приводу «Відповідно до положення частини п'ятої статті 55 Конституції України кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. Зокрема, з метою захисту свого життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей, якщо це зумовлено потребою негайного відвернення чи припинення суспільно небезпечного посягання, Кримінальний кодекс України передбачив положення щодо дій людини в стані необхідної оборони. Конституційне забезпечення невід'ємного права на життя кожної людини, як і всіх інших прав і свобод людини і громадянина в Україні, базується на засаді: винятки стосовно прав і свобод людини і громадянина встановлюються самою Конституцією України, а не законами чи іншими нормативними актами. Відповідно до положення частини першої статті 64 Конституції України конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України» (*Рішення КСУ від 29 грудня 1999 року № 11-рп у справі про смертну кару // Офіційний вісник України. – 2000. – № 4. – С. 126. – С.114).*

Натомість КК 2001 р. містить уже сім таких обставин, яким присвячено окремі VIII розділ Загальної частини КК. Разом із тим

очевидно, що перелік зазначених обставин, що містяться в КК, не є вичерпним, що знайшло своє закріплення в деяких КК (наприклад КК Грузії).

Певними тенденціями характеризуються й кримінально-правові наслідки вчинення злочину, передбачені в сучасному кримінальному праві. Перш за все, перестала існувати жорстка залежність між злочином і покаранням. Значний розвиток отримав інститут звільнення особи від кримінальної відповідальності за вчинення, насамперед, злочинів невеликої та середньої тяжкості (відмова від кримінального переслідування або його припинення, медіація, трансакція тощо).

Правові позиції щодо інституту недоторканності народних депутатів та посадових осіб

Дослідження питання кримінальної відповідальності в рішеннях Конституційного Суду України було б не повним, без аналізу його правових позицій щодо інституту недоторканності народних депутатів України та окремих посадових осіб органів державної влади. У вже згадуваному Рішенні від 27 жовтня 1999 року КСУ сформулював правові позиції щодо питань, пов'язаних з визначенням гарантії недоторканності народних депутатів України, які полягають у такому:

– депутатська недоторканність є важливою конституційною гарантією, яка «має цільове призначення – забезпечення безперешкодного та ефективного здійснення народним депутатом України своїх функцій. Вона не є особистим привілеєм, а має публічно-правовий характер»;

– народні депутати України не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання в парламенті та його органах, за винятком відповідальності за образи чи наклеп (частина друга статті 80 Конституції України). Це означає, що народний депутат України і після припинення депутатських повноважень не може бути притягнений до юридичної відповідальності за зазначені дії;

– депутатська недоторканність передбачає також особливий порядок притягнення до кримінальної відповідальності, затримання чи арешту народних депутатів України. Вони не можуть бути без згоди Верховної Ради України притягнені до кримінальної відповідально-

сті, затримані чи заарештовані (частина третя статті 80 Конституції України);

– «не може бути обраним до Верховної Ради України громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку» (частина третя статті 76 Конституції України). З цього конституційного припису випливає, що народним депутатом України «може бути обраний громадянин України, щодо якого порушено кримінальну справу, пред'явлено обвинувачення у вчиненні злочину, затримано чи заарештовано»;

– гарантії депутатської недоторканності відповідно до положень частини третьої статті 80 Конституції України поширюються на народних депутатів України з моменту визнання їх обраними за результатами виборів, засвідченими рішенням відповідної виборчої комісії, і до моменту припинення у встановленому порядку депутатських повноважень. Якщо громадянина обрано народним депутатом України після пред'явлення йому обвинувачення у вчиненні злочину чи після арешту, подальше провадження у кримінальній справі стосовно такого депутата може бути продовжено за наявності згоди Верховної Ради України на притягнення його до кримінальної відповідальності або арешт відповідно до процедури, встановленою законом (*Рішення КСУ від 27 жовтня 1999 року № 9-рп у справі про депутатську недоторканність // Офіційний вісник України. – 1999. – № 44. – С. 71*).

Суд також наголосив, що наділення суду повноваженням давати згоду на притягнення особи (включаючи й народного депутата України) до кримінальної відповідальності, яке, відповідно до правової позиції Рішення Конституційного Суду України є стадією кримінального переслідування й починається з моменту пред'явлення особі обвинувачення у вчиненні злочину, фактично стирає межі між функціями обвинувачення і правосуддя, що суперечить положенням статті 124 Конституції України, згідно з якою суд є органом правосуддя» (*Рішення КСУ від 27 жовтня 1999 року № 9-рп у справі про депутатську недоторканність // Офіційний вісник України. – 1999. – № 44. – С. 71*).

У іншому Рішенні – від 23 грудня 1997 року № 7-зп суд, зокрема, зазначив, що «встановлення додаткових порівняно з недоторканністю

особи гарантій недоторканності для окремих категорій державних посадових осіб має на меті створення належних умов для виконання покладених на них державою обов'язків та захист від незаконного втручання в їх діяльність. Недоторканність посадових осіб є гарантією більш високого рівня в порівнянні з недоторканністю, яка встановлюється для всіх осіб, що відповідає принципу рівності прав і свобод громадян та їх рівності перед законом (стаття 24 Конституції України). Тому, якщо права і свободи людини і громадянина, а також гарантії цих прав і свобод (у тому числі додаткові гарантії недоторканності особи) визначаються виключно законами України (пункт перший статті 92 Конституції України), то гарантії вищого рівня (для депутатів, суддів та інших посадових осіб), оскільки вони допускають винятки із загального принципу рівності прав і свобод громадян та їх рівності перед законом, мають за логікою визначатися виключно Конституцією» (Рішення КСУ від 23 грудня 1997 року № 7-зп у справі про Рахункову палату // Офіційний вісник України. – 1998. – № 1. – с. 23. – С. 151).

Конституційний Суд України також розглядав питання щодо недоторканності Президента України та суддів й сформулював правові позиції, які полягають у такому, що конституційні приписи:

– частини першої статті 105 треба розуміти так, що Президент України на час виконання повноважень не несе кримінальної відповідальності, проти нього не може бути порушена кримінальна справа;

– частини першої статті 113 треба розуміти так, що конституційна процедура розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту здійснюється без порушення проти нього кримінальної справи (Рішення КСУ від 10 грудня 2003 року № 19-рп у справі щодо недоторканності та імпічменту Президента України // Офіційний вісник України. – 2003. – 2004. – № 51. – Т. 1. – 2704. – С. 277);

– положення Конституції України стосовно незалежності суддів, яка є невід'ємним елементом статусу суддів та їх професійної діяльності, пов'язані з принципом поділу державної влади та обумовленні необхідністю забезпечувати основи конституційного ладу, права людини, гарантувати самостійність і незалежність судової гілки влади (Рішення КСУ від 3 червня 2013 року № 3-рп/2013 щодо змін умов

виплати пенсій і щомісячного довічного грошового утримання суддів у відставці// Вісник Конституційного Суду України. – 2013. – № 3. – С. 39).

Таким чином можна зробити висновок, що недоторканність певних посадових осіб слід розуміти не як різновид звільнення від кримінальної відповідальності, а як особливу процедуру притягнення до такої відповідальності, пов'язану із виконання цими особами державницьких функцій.

Замість висновків

На завершення хочу сказати й про те, що за оцінками окремих криміналістів кримінальне право в даний час переживає певну кризу, яка проявляє себе в законотворчості, правозастосуванні, кримінально-правовій теорії та правовій освіті. Кримінальний кодекс може текстуально відтворювати окремі положення Конституції України, які при цьому будуть мати дуалістичну правову природу: конституційно-правову та кримінально-правову. Але головна попередня умова забезпечення відповідності закону Конституції України з'ясування суті конституційного регулювання певних відносин і використання галузевих засобів для втілення їх у текст закону згідно з предметом і методом кримінально-правового регулювання суспільних відносин між державою та злочинцями, а також із жертвами кримінальних правопорушень.

Тому, на наш погляд, дослідження основних напрямків розвитку кримінального права та питань удосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність мало б більшу ефективність, якщо б ці питання розглядалися в більш широкому контексті, а саме у взаємодії та узгодженості з усіма складовими елементами кримінально-правової системи, що існує в Україні, яка, в свою чергу, знаходиться під впливом зовнішнього середовища – політичних, економічних, соціальних, культурологічних, ментальних, релігійних, міжнародних та інших чинників.

